

KOVÁCS NÓRA*

Gyermekkor a 20. század derekán. Állami gondozás és érdemesség, valamint a zsidó szociális gondoskodás Magyarországon

Bányai Viktória – Frojimovics Kinga – Gombocz Eszter (szerk.): *A vészkorszak árvái. A magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok emlékezete*. Budapest: NÜB Nácizmus Üldözötteinek Országos Egyesülete, 2020. 312 oldal

Varsa Eszter: *Protected children, regulated mothers. Gender and the „Gypsy Question” in state care in postwar Hungary (1949–1956)*. Budapest: CEU Press, 2021. 256 oldal

Az utóbbi években, évtizedekben világszerte megnövekedett tudományos érdeklődés irányult a gyermekkorra, valamint a gyerekek és a nők által megélt minden napokra, személyes tapasztalatokra a történeti és a jelenkutatásokban egyaránt. Hasonlóan intenzív kutatói figyelem irányult a gyermekekről, köztük a szülők nélkül maradt gyerekekről való gondoskodás mögött meghúzódó szempontokra, értékvilágokra, kulturális logikákra és társadalmi gyakorlatokra. Felerősödött egy, a gyerekek hangjának megjelenítésére irányuló kutatói törekvés is.

A II. világháború utáni Kelet-Közép-Európában ugyanakkor egészen a közel-múltig viszonylag kevés kutatás irányult a gyermekkor tapasztalataira, és a sztálinizmus időszaka ebben a vonatkozásban még kevésbé feltárt terület, így Varsa Eszter, valamint Bányai Viktória és munkatársainak kötetei hiánypótló munkák, szervesen illeszkednek térségünk társadalomtörténeti vizsgálódásaiba, és ezeken belül a gyerekek és a nők helyzetére irányuló kutatások közé.

A Vészkorszak árvái. A magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok emlékezete a holokauszt és a II. világháború következtében szülő, gondviselő nélkül maradt zsidó gyerekek védelmét ellátó zsidó intézmények rendszerét és a bennünk szerzett egyéni tapasztalatokat tárja fel a túlélő egykori gyerekek személyes

* A szerző a TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa.
E-mail: kovacs.nora@tk.hu

visszaemlékezéseinek segítségével. A magyarországi gyermekkor történetének ritkán emlegetett és kevésbé ismert időszakára nyit tehát ablakot a vaskos kötet, amelyet Bányai Viktória, Frojimovics Kinga és Gombocz Eszter szerkesztett, és amely a Nácizmus Üldözötteinek Országos Egyesülete kiadásában jelent meg 2020-ban.¹ A kötet és a kapcsolódó kutatás kiindulópontja a túlélő árvaházi növendékek legutóbbi, 2019-es találkozója² volt, amely után több résztvevő vállalkozott arra, hogy a kutatókkal és a tágabb nyilvánossággal megossza a bentlakásos zsidó intézményekben szerzett élményeit. Zsidó származású felnőttként is nehéz volt túlélni a holokauszt népiirtását, ám gyerekként az életben maradás esélye még kisebb volt. Mint a kötetből megtudjuk, Budapesten 5–6 ezer árva vagy félárva gyerek maradt életben a háború végére, és nekik, valamint a róluk gondoskodó intézményeknek és azok munkatársainak állít emléket a *Vészkorszak árvái*.

Lássuk, milyen módon teszi ezt. Dénes Iván Zoltán és Nádudvari Zoltán bevezető, ráhangoló sorai után a kötet két eltérő jellegű részre tagolódik. Az első rész, amelynek címe *Gyermekorsók a vészkorszak alatt és után: árvaházak, gyermekotthonok, traumafeldolgozás* egy 50 oldalas bevezető tanulmány, amelyet Bányai Viktória hebraista történész, Frojimovics Kinga történész levéltáros, valamint Gombocz Eszter iskolatörténész jegyeznek. A holokausztot túlélő gyerekekre irányuló korábbi kutatásaik folytatásának is tekinthető ez az írás, négy alfejezete időrendben tárgyalja az árva és félárva zsidó gyerekek helyzetét és a róluk gondoskodó hitközségi, illetve zsidó világi árvaházak, gyermekotthonok rendszerét a II. világháború előtt, a vészkorszak alatt, 1945 és 1949 között, valamint a korai államszocializmus éveiben. Az első rész vázlatosan áttekinti a hitközségi szociális gondoskodás árva gyerekeket célzó intézményrendszerét a II. világháborút megelőző évtizedekben. A következő izgalmas alfejezet a Vészkorszak alatti gyermekmentést tárgyalja, és megmutatja, hogy a felnőttekhez hasonlóan a gyerekek sorsa is eltérően alakulhatott attól függően, hogy a fővárosban vagy vidéken éltek. Míg vidéken egyéni mentőakcióknak, bújtatásnak köszönhetően menekültek meg gyerekek, Budapesten szervezett mentés is zajlott. Ezek cionista és más zsidó intézményekhez, egyéb vallási felekezetek tisztégviselőihez és rendházaihoz, nemzetközi szervezetekhez és semleges országok diplomáciai testületeihez voltak köthetők, és a tárgyalt bentlakásos gyermekotthonok egy részét éppen az akciók során mentett gyerekek elhelyezésére hozták létre. A háború utáni első években a túlélő magyarországi zsidóság és konkrétan a szülő nélkül maradt gyerekek szempontjából is meghatározó szerepet játszott a Joint³ által nyújtott anyagi támogatás; az erről

¹ A kötet online bemutatója elérhető a YouTube videómegosztó csatornán az alábbi linken: <https://www.youtube.com/watch?v=wJd8IrAHkHs>

² Árvaházi találkozó a Bálint Házban, 2019. szeptember 22. <https://www.youtube.com/watch?v=YgXxCf7Z-1U> (Letöltés ideje: 2021. október 1.)

³ Amerikai székhelyű zsidó segélyszervezet, teljes nevén American Jewish Joint Distribution Committee.

az időszakról szóló alfejezet érzékelteti, milyen egyezkedések és alkufolyamat eredményeként tette lehetővé a magyar állam, hogy a Joint segítségével eljuthasson a rászoruló túlélőkhöz. A kötet magával ragadó, az elsónél sokkal terjedelmesebb második része 45 interjúrészletből áll össze. A szerkesztők a visszaemlékezéseket a bevezető tanulmányban meghatározott korszakoknak megfelelően rendezték alfejezetekbe. Az emléktanyag zöme az időben közelebbi háború után évek intézeti mindennapjait idézi fel, de képet kapunk a háború előtti és alatti időszakról is. A kulcsszavakkal indexált interjúrészleteket személy- és intézménymutatók követik, amelyek eligazítanak a segítő személyek és a gyereketthonok univerzumában.

Számos szempontból hasonló élethelyzetbe került gyerekek sorsát tárgyalja a másik bemutatott munka is, hiszen a második világháború borzalmai sokezer gyereket hagytak család, szülők, gondviselők nélkül. Varsa Eszter *Protected children, regulated mothers* című, a CEU Pressnél 2021-ben megjelent angol nyelvű kötete a korai államszocializmus időszakának gyermekvédelmét vizsgálta. A kérdésselvetéseit, résztemáit, módszertanát és forrásait tekintve komplex mű öt tematikus fejezetből áll; ezeket vezeti be és zárja le egy bevezető és egy összefoglalás. Az első fejezet a gyerekvédelem kérdéskörét tárgyalja a korai államszocializmus időszakában, az 1956-ot megelőző hét évben; ebben a szerző a történelmi korszak kontextusának bemutatása mellett a 19. század második és a 20. század első felének gyermekvédelmi elveit és gyakorlatát is felvázolja. Az áttekintésben hangsúlyozza, hogy a gyerekvédelem olyan terület volt az egész 19. és 20. század során, amely szerepet játszott az ún. „cigánykérdés megoldására” irányuló állami törekvésekben. A második tematikus rész arra összpontosít, hogy a korai államszocializmus időszakában a gyerekvédelmi intézkedések milyen, mai felfogásunk szerint gyakran embertelen és elfogadhatatlan módon igyekeztek hozzájárulni ahhoz, hogy a nők – a korszak újonnan megfogalmazott kívánalmának megfelelően – a lehető legnagyobb arányban kapcsolódjanak be a fizetett munka világába. A harmadik fejezet az egyedülálló anyák és a még nem nagykorú fiatal lányok szexuális magatartását, erkölceit befolyásolni szándékozó gyerekvédelmi beavatkozásokat tárgyalja. A negyedik rész a bentlakásos állami gondoskodási formákat, azok pedagógiai gyakorlatait és a mögöttük meghúzódó pedagógiai irányzatokat fejt fel. A fejezet központi kérdése a munkára nevelés elgondolásának eredete, ideálja és tényleges megvalósulási formái a gyermekotthonokban a Rákosi-korszakban. Az ötödik fejezetben a Lóczy Csecsemőotthon példáján keresztül Varsa Eszter izgalmas módon kapcsolja össze a világhírű gyermekorvos, reformpedagógus Pikler Emmi bentlakásos intézményének szakmai programját a sztálinizmus időszakának állami gondozásba vételi gyakorlatával és a korszak politikai üldöztetéseivel.

Varsa Eszter viszonylag szűk időkeretet szabott a kutatásának (1949–56). Ugyanakkor munkája fontos állítása, hogy a Rákosi-korszak gyermekvédelme nem értelmezhető az előzmények, a megelőző évtizedek szabályozásának számbavétele nélkül. És valóban, Varsa Eszter időben lényegesen hosszabb időtávon

zajló folyamatokba, jelenségrendszerbe beágyazottan mutatja be a korszak gyermekvédelmének intézményi kereteit és a bennük zajló gyakorlatok történeti háttérét, értékvilágát.

Varsa Eszter kötetének öt tematikus nagy fejezetéből négy tér ki részletesen arra, hogy a korszak gyermekvédelmi intézkedései milyen sajátos módon hatották át a magyarországi cigány népesség életét, mindennapjait. Míg a két világháború közti időszakban a bentlakásos gyermekintézményekben nem volt jelentős a roma származású gyermekek aránya, napjainkra, de mint a szerző jelzi, már az 1980-as évek végére is ez az arány megváltozott, és a cigány származású gyerekek többségbe kerültek. Varsa Eszter könyve bepillantást kínál a több évtizedes, társadalmi rendszereken átívelő folyamat kezdeti időszakába, amely az állami gondozásban lévő roma származású gyerekek magas arányának kialakulásához vezetett. A kötet empirikus anyagának, különösen az egyes állami gondozásba vételi akták elemzésének segítségével a szerző meggyőzően érvel amellett, hogy a cigány gyerekek állami gondozásba helyezése részét képezte a cigányság kívánatosnak tartott aszsimilációjára irányuló törekvéseknek a Rákosi-korszakban. Ugyanakkor hangsúlyozza azt is, hogy ez nem kommunista találmány volt, hanem egy olyan hosszabb történelmi folyamat része, amelyben összekapcsolódott a gyermekvédelem és az ún. „cigánykérdés megoldásának” lehetősége. Az 1940-es évek végétől szaporodó bentlakásos gyermekvédelmi intézmények létrehozásának politikai támogatottsága ezt a régóta létező elképzelést segítette megvalósítani.

Varsa Eszter változatos források felhasználásával tárta fel a korai államszocializmus gyermekvédelmének viszonyait. A minisztériumi rendelkezések szövegei, a gyermekotthonok működését szabályozó minisztériumi kiadványok, valamint a gyermekvédelmi témájú helyi tanácsülési jegyzőkönyvek mellett a Pest Megyei Gyermekvédelmi Központ igazgatójának posztumusz dokumentumai is bepillantást engedtek abba, milyen általános elvek és értékek formálták a gyermekvédelem gyakorlatát a vizsgált időszakban. A kutatás szempontjából talán leggazdagabb anyagcsoport az a 630 ügyirat, amely három közigazgatási egységből (Budapest/Pest megye, Jász-Nagykun-Szolnok megye, Szabolcs-Szatmár megye) 797 állami gondozásba került gyerek esetét dokumentálta. Míg a Szolnok megyei ügyiratokból a szerző erkölcsi indokkal állami gondozásba vett gyerekek eseteit elemzi, a másik két térség anyagából véletlenszerűen választott ki ügyiratokat. Munkája szempontjából jelentőséggel bír, hogy Szabolcs-Szatmárban az ügyintézők alkalmazták a „cigány” kategóriát az esetek dokumentációjában. Varsa Eszter nemcsak a hivatalos formanyomtatvány tartalmát elemezte, hanem mindazokat a további dokumentumokat is (például rendőrségi jegyzőkönyveket, orvosi vagy pszichológusi szakvéleményeket, vagy a gyerekekkel kapcsolatos levelezést), amelyek az egyes esetekhez tartoztak. Külön figyelmet szentelt e dokumentumok nyelvi megformáltságának; ez jól mutatta, a gyermekvédelmi ügyintézők milyen kifejezésekkel és ismétlődő fordulatokkal igyekeztek nyelvileg is megerősíteni azokat

a gyermekvédelmi eseteket, ahol állami közbeavatkozást tartottak szükségesnek. Az írott források mellett 31 interjú is gazdagítja a kötet empirikus alapját. Ezek közül több származik az 1956-os intézet oral history archívumából és a Fővárosi Gyermekvédelmi Központ saját intézményi történetét feltáró archívumából; ezek mellett a szerző is készített interjúkat a gyermekotthonok egykori lakóival 2006 és 2009 között.

A kötetben vizsgált problémák egy része a mai magyar társadalomban is jelen van, és megítélése ellentmondásos. A feminista történész reflektál ezekre, összekapcsolja őket egyes mai szakpolitikai irányvonalakkal, dilemmákkal. Rávilágít például arra, hogy a két világháború közt már működő nevelőszülői rendszert a korai államszocializmus időszakában központi ideológiai irányelvek mentén igyekeztek bentlakásos gyermekvédelmi intézményekre cserélni, rámutatva, hogy napjainkra felszámolásra került az állami gyermekgondoskodásnak ez az intézményrendszere Magyarországon. Ugyanakkor, mint munkájából megtudjuk, a gyermekvédelem történetét nemzetközi szinten is régóta jellemezte az arról folytatott szakmai vita, hogy a nagyobb bentlakásos intézmények vagy a nevelőszülők rendszere szolgálja-e hatékonyabban a rászoruló gyerekek javát, így ezt a komplex magyarországi folyamatot nem lehet a nemzetközi párhuzamok figyelmen kívül hagyásával, csak a sztálinizmus időszakának központi pártdirektívái alapján értelmezni.

Hasonlóan összetett kérdés, hogy a kiskorú gyerekek esetében melyek voltak az állami gondoskodásra való érdemesség koronként változó kritériumai (például erkölcsi vagy egészségi veszélyeztetettség, anyagi nélkülözés). Ezzel a problémával szorosan összefügg, hogy mikor milyen szabályrendszer alapján kellett vagy lehetett egy gyermeket állami gondozásba helyezni. A korai államszocializmus időszakában a II. világháború előtti időszakhoz képest új szempontként került be a gyermek fizikai és szellemi egészségének veszélyeztetettsége, illetve a tartósan fennálló kegyetlen bánásmód; valamint a szülők munkaképtelensége. Komoly jogi változást jelentett, hogy a Rákosi korszakban 18 évre emelték az állami gondozásba vétel lehetőségének a korhatárát. A gyermekvédelem jogi szabályozásának változásai mellett a szerző a gyermekvédelmi intézményrendszer átalakulását is nyomon kíséri, emellett plasztikusan jeleníti meg a tanácsi rendszer részeként működő helyi és megyei szintű szociálpolitikai bizottságok szerepét is a gyerekekkel kapcsolatos döntéshozatalban.

A két izgalmas könyvet végig olvasva szembeszökő, milyen szorosan kapcsolódó témákat vizsgálnak, és mennyire szervesen egészítik ki egymást. Munkájában Varsa Eszter árnyalt képet festett arról, hogy az anyák milyen módon igyekeztek felvenni a küzdelmet állami gondozásba került gyermekeik visszaszerzéséért, illetve, hogy a nehéz családi élethelyzetek áthidalására átmenetileg miként használták tudatosan a bentlakásos gyermekvédelmi intézményeket. *A Vészkorszak* árváiban megszólaltatott források alapján a szerzők jelzik, hogy a nem zsidó származású gyerekek esetéhez hasonlóan számos olyan zsidó gyerek is bentlakásos

otthonba került a háború után, akinek volt életben maradt szülője, aki viszont aktuális élethelyzetében ezt a megoldást látta a legmegfelelőbbnek a gyermeke számára. *A Vészkorszak árváinak* egyik érintett visszaemlékezője elmeséli, hogy megözvegyült édesanyja milyen mérlegelést követően döntött úgy, hogy gyermekeit bentlakásos zsidó gyermekotthonokban helyezi el, és felidézi azt az élethelyzetet is, amikor néhány év elteltével az anya módosítja ezt a döntését, s kiveszi az intézményből a gyerekeket, mielőtt azokat az intézményt támogató cionista szervezet csoportosan kivándoroltatta volna Izraelbe (Bányai, 167.). A holokausztot túlélők visszaemlékezéseiből arra is láthatunk példát, hogy nemcsak szülők, hanem gyerekek is dönthettek a bentlakásos gyermekotthonok mellett. A cionista mozgalom ifjúsági intézményeiben megtapasztalt értékvilág, eszményképek és közösségi gyakorlatok sok fiatal számára nagyon erős vonzerővel rendelkeztek a közösségük hagyományos, merev elvárásrendszerével szemben.

Mind az állami gyermekvédelem, mind a hitközségi és cionista alapon szerveződő zsidó szociális gondoskodás intézményeinek vizsgálata tükrözi a szerzők azon felfogását, hogy a gyerekek szempontjából a II. világháború megpróbáltatásai nem értek véget 1945-ben, sokkal hosszabban rányomták bélyegüket a mindennapokra. A Vészkorszak kis túlélőinek elmesélt élettörténeteiből nélkülözésekkel és bizonytalanságokkal áthatott gyermekkor körvonalai rajzolódnak ki. Minden bizonnyal a zsidó gyermekvédelmi intézmények rendszerének, finanszírozásának változásai is szerepet játszottak abban a II. világháborút követő évtizedben, hogy közülük többen számos gyermekotthont megjártak, ismétlődően költöztették őket egyik létesítményből egy másikba, néha csupán a fővároson, más esetekben az egész országon belül.

A két történeti munka számos hasonlóságot mutat. A vizsgált korszakok közt jelentős az átfedés, a tématerületek szorosan érintkeznek. A szerzők mindkét kötet esetében nehéz feladatra vállalkoztak amikor a korszakokon belül is dinamikusan változó, rendkívül összetett helyzetet igyekeztek bemutatni, több szempontból is elemezni.

Varsa Eszter könyve a doktori értekezéséből kiterelvényesedő, sokéves egyéni kutatómunka eredménye, amely angol nyelven jelent meg, elsősorban a nemzetközi olvasóközönség számára. A mindennapi élet történetének egy különleges vetületével, a Rákosi-korszak gyermekvédelmi gyakorlatával, ezen keresztül a gyerekkor, gyermekjólét, valamint a nők történelmével foglalkozik. Elemzéseire kidolgozott fogalmi apparátust használ, és a vizsgált jelenségeket folyamatos nemzetközi kitekintés mellett tárja az olvasók elé. Az 1949 és 1956 között állami gondozásba vett gyerekek aktáinak, valamint a gyerekvédelmi intézmények működésének tanulmányozásán keresztül munkája a társadalmi befogadás és kirekesztés folyamataira reflektál a Rákosi korszakban. Kérdésfelvetésének egész kötetten végig húzódó, különösen izgalmas vonulata, hogy reflektorfényt irányít a II. világháború végének, és a formálódó államszocialista rendszer változási folyamatainak

belső feszültségeire a gyerekekről való gondoskodás kérdésköre területén. Ezek a feszültségek több tényezőből fakadtak, egyebek mellett a nők és a férfiak társadalmi szerepével, valamint a család intézményével kapcsolatos gyorsan változó elvárásokból; a fizetett munka és a fizetetlen családon belüli gondoskodási feladatok eltérő társadalmi megítélésből; illetve abból a módból, ahogyan a korszak (gyermekvédelmi) intézményei a cigányság asszimilálni kívánt kisebbségi csoportja felé közelítettek.

A *Vészkorszak gyermekei* egy kutatói csoport és a korszakot átélt emlékező személyek közös vállalkozásának eredményeképpen jött létre. A kutatók korábbi és a kötet megjelenése utáni munkáiból is látható,⁴ hogy a tanulmánykötet egy tematikájában és időtartamában szélesebb kutatási folyamat egyik fontos állomása, amelynek központi mozzanata és fontos küldetése a személyes élettapasztalatokon keresztül megjelenített elmesélt történelem közreadása.

Végül említést érdemel a kötetek remek képanyaga, amely érzékletesen jeleníti meg a tanulmányozott korszakot és az érintett gyerekek élethelyzeteit. A Varsa Eszter könyvében szereplő közel nagyjából két tucat fotó zöme a Fortepan szabad hozzáférésű online gyűjteményből származik, *A Vészkorszak árváinak* közel 60 fényképe magyarországi, izraeli és amerikai múzeumi archívumokból, a visszaemlékezések egy részét is rendelkezésre bocsátó Centropa Alapítványtól, és legfontosabb módon az érintett túlélő egykori gyerekektől származnak.

⁴ A „Hogyan tovább? Zsidó családok Magyarországon a háború után” című konferencia tárgyalja meg a Holokauszt Emlékközpont szervezésében.